

Verspreiding van vogels in het verleden

Chr. Buiks

In 'Het Vogeljaar' 36 (6) : 251–252 1988 stond een artikel over het voorkomen van arenden in de omgeving van Oosterhout in de 16de eeuw. Over deze arenden is enkele jaren geleden al iets gepubliceerd in een regionaal verschenen boek (Buiks 1984). Het lezen van oud schrift heeft de auteur van het bovenbedoelde artikel in 'Het Vogeljaar' echter parten gespeeld: er staat niet 'jansarent' maar 'gansarent', een heel wat plausibeler naam voor deze vogel. De interpretatie 'Zeearend' zal wel kloppen: dit dier is immers in staat om zowel zwanen als ganzen te bemachtigen. De Zeearenden te Oosterhout hoefden voor het verkrijgen van hun voedsel niet naar de Biesbosch, zoals de auteur meent, maar konden volop foerageren in de Oosterhoutsche Polder, een gebied dat sinds de Elisabethsvloed van 1421 eeuwenlang onder water stond en dat pas in de 17de of 18de eeuw is drooggelgd. Dat de naam 'gansarent' op goede gronde is gekozen blijkt al uit de Odyssee, waarin enkele passages voorkomen over arenden die ganzen bemachtigen, een gebeurtenis waaraan de oude Grieken een voorspellende waarde toekenden (Mireaux 1979).

Over het voorkomen van verschillende soorten vogels in het verleden vernemen wij vaak slechts iets op indirecte wijze, bijvoorbeeld door werken over de jacht. In dit soort werken vindt men natuurlijk vooral gegevens over vogels waar op gejaagd werd. Ook over stootvogels bestaat een omvangrijke literatuur.

In het onderstaande wordt iets verteld over een tot nu toe slechts sporadisch aangeboorde bron die ons kan inlichten over de aanwezigheid van verschillende soorten vogels. Die onbekende bron bestaat uit oude veldnamen. Onder veldnamen of toponiemen verstaat men de namen van landerijen, gebieden, bossen, heidevelden, akkers, beemden, weilanden, alleenstaande bomen en dergelijke. Ook namen van nederzettingen kunnen informatie bevatten over de vogelbevolking in een ver verleden. De oudste vermelding van veldnamen dateert voor wat de Baronie betreft uit circa 1300, de oudste nederzettingenamen komen voor vanaf ongeveer 1150 met enkele uitzonderingen, bijvoorbeeld Alphen, dat reeds in het jaar 709 wordt genoemd. Dat er vrijwel geen veldnamen bekend zijn uit de periode vóór 1300 wil niet zeggen dat er toen geen veldnamen bestonden, maar wel dat deze niet genoemd werden of dat de archiefstukken waarin ze vermeld werden zijn verbrand, door muizen op-

gegeten of op een andere manier verloren zijn gegaan. Uit oude veldnamen kan men niet alleen iets te weten komen over de verspreiding van vogels in het verre verleden, maar ook over bijvoorbeeld aanwezigheid van bossen, de boomsoorten in die bossen, de plante- en diersoorten, de hoogteligging, verdwenen verdedigingswerken, begraafplaatsen en dergelijke (Schönfeld 1950). In Nederland staat het onderzoek naar het voorkomen van veldnamen nog in de kinderschoenen. Slechts enkele plaatsen zijn tot nu toe op hun namenvoorraad onderzocht. Het aantal veldnamen blijkt in de Baronie verbluffend groot te zijn. In de tot op heden onderzochte gemeenten Nieuw-Ginneken en Rijsbergen belooft dit aantal enkele duizenden veldnamen, terwijl wij het totaal voor de hele Baronie schatten op wel 100.000 veldnamen. Door dit enorme aantal en door de vaak hoge ouderdom verschaffen de toponiemen ons een aantal gegevens die op geen enkele andere manier te verkrijgen zijn.

Stootvogels

In de Baronie waren vanouds veel valkeniers gevestigd. Deze hielden zich op de uitgestrekte heidevelden van dit gebied bezig met de valkenvangst. In vrijwel elk dorp had de Heer van Bre-



Tafereel uit de Middeleeuwen, de tijd dat de valkerij druk beoefend werd.

da een 'legge', een plaats waar valken met een bepaalde installatie bemachtigd werden. Zo'n installatie bestond uit een halfondergrondse hut en een net: het geheel werd 'legge' genoemd. De gebiedsnaam Legge onder Chaam herinnert nog aan deze bedrijvigheid. In sommige jaren werden er vrijwel geen valken gevangen. Als bijzonderheid wordt in 1565 melding gemaakt van de vangst van 'eenen roden valck' in een vogelhut op de grens van Zundert en Hoogstraten (die vangst was al veel jaren voor 1565 gedaan door een zekere Jacob Jan Goris van Rijsbergen, die de vogelhut vanaf circa 1500 gehuurd had). Namen die op de aanwezigheid van valken of van de jacht op valken getuigen zijn onder andere: 'den Valckberg', genoemd in 1310 te Princenhage 'den Valckheuvel', 1610 ook aldaar. de 'Valckenerhoeck', 1634, het 'Valkeniersven', 1775 en het Valkeniershuisje, 1746, alle te Galder. Valkenberg onder Gilze wordt in 1456 voor het eerst genoemd.

Arenden kwamen ook voor te Zundert, waar een gebied in 1476 genoemd wordt 'Arendonck'. In Rijsbergen werd trouwens in 1854 nog een arend geschoten (Gommers 1925).

Nachtroofvogels vinden wij vrij weinig vermeld: in 1684 vinden wij een grenspaal bij Zundert 'den Uilheuvel' en bijvoorbeeld te Oosterhout in de 19de eeuw 'het Uilenbosch'.

De Havik komt reeds zeer vroeg in de bronnen voor: in 1268 wordt een onder Roosendaal gelegen gehucht vermeld: 'Havecstunc', dat betekent 'zandige hoogte in moerassig gebied, waar een

Havik nestelt'. Te Oosterhout kennen wij ook al een oude vermelding over deze vogel: 'den Havicsschoet', 1422.

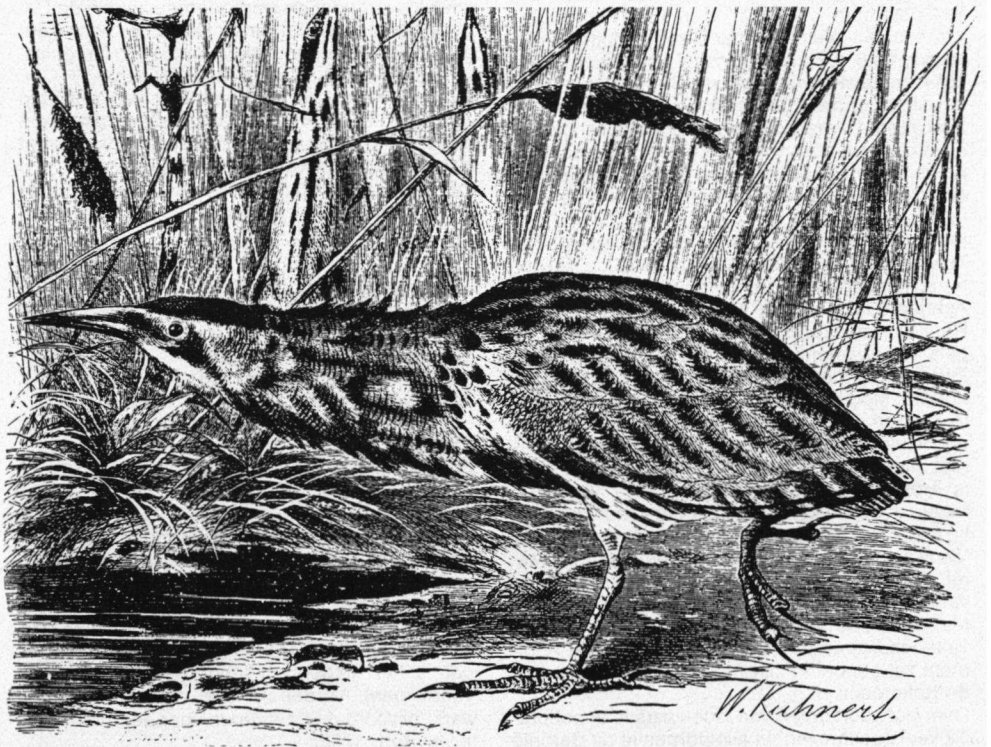
Moerasvogels

Veel gebieden die tegenwoordig zo droog zijn dat er huizen gebouwd kunnen worden waren vroeger uitgesproken moerassig. Vooral in de wintermaanden stonden de beek- en rivierdalen voor een groot deel onder water. De landerijen waren lang niet zo vlak als tegenwoordig: er waren dus veel hoge koppen met drassige dalen ertussen.

Het Middelnederlandse 'Putoor' was de naam voor de Roerdomp: blijkbaar kwam deze 'boeroeper als een stier' (Latijns *Botaurus*) (Coomans de Ruiter 1947) in het gebied 'de Putoeren' onder Princenhage in de late Middeleeuwen voor. De oudste vermelding dateert uit 1502. Reigerkolonies waren aanwezig in de domeinbossen van de Heer van Breda: het Mastbosch en het Liesbosch. In laatstgenoemd bos bestaat deze kolonie nog steeds (onafgebroken?). Het park waar de reigers broedden werd in beide bossen aangeduid met de naam 'Reigerij'.

Aalscholverkolonies kwamen eeuwenlang voor te Oosterhout en in Rijen, beide uiteraard dichtbij een moerasgebied waar voedsel te vinden was. In Oosterhout spreekt men in 1624 over het 'Scholverenbosch', een stuk bos niet ver van het voormalige kasteel van Oosterhout, grenzend aan de Oosterhoutsche Polder.

Schriek is een in de Kempen op verschillende



Roerdomp. Uit E.A. Brehm: Het leven der dieren. De vogels, tweede druk (zonder jaar), bladzijde 559.

plaatsen voorkomende gebiedsnaam. Schriek duidt ofwel op de Kwartelkoning ofwel op de Waterral, alle twee vogels die verborgen leven maar toch opvallen door hun védrdragend geluid. Een terrein met de naam Schrieken treffen wij onder andere aan te Baarle-Nassau: 'de Scrieken', 1537 en te Rijsbergen: 'de Scriek', 1520. Spriet kent iedereen nog wel als naam voor de Kwartelkoning. Misschien treffen wij deze vogelnaam aan 'den Sprietacker', 1635, onder Princenhage. Dan zou Schriek de oude naam voor de Waterral zijn.

Eenden en ganzen worden veelvuldig genoemd in toponiemen. Enkele voorbeelden: de Ganseweyde, 1626, bij Ginneken aan de Mark den leegen Beempt off de Gansweyde, 1699, Galder

den Ghansacker, 1533, Baarle-Nassau
den Gansenpoel, 1514, Princenhage, aan de kerk
den Eyndemaet, 1544, een beemd onder Chaam
het Endegoor, 1755, Baarle, een blik (= ven)
den Eyndepoel, 1755, Baarle
Dentendonk, 1518, Zundert.

De Ganzenweide, te Ginneken was een 'gemeynste', een gemeenschappelijk gebruikt terrein. Hier werden waarschijnlijk ganzen geweid. Ganzen werden ook wel betaald als cijns aan de grondheer.

Kraanvogels hebben vroeger op verscheidene plaatsen in Nederland gebroed: ze hebben uitgestrekte veengebieden nodig, een terreintype dat eeuwen geleden nog algemeen voorkwam. Te Oosterhout vinden wij al in 1357 een gebied 'Craenschot'. Verder onder Ulvenhout 'den Craenelaer, 1746, te Baarle-Nassau' den Cranenpoel', 1544, onder Roosendaal 'de Cranenvennen' en ten slotte onder Rijsbergen in 1431 een hoeve 'de Crane'. Uiteraard bestaat de mogelijkheid dat deze toponiemen, voor een deel althans, hun naam te danken hebben aan Kraanvogels die op doortrek ter plaatse ongetwijfeld veelvuldig kwamen pleisteren.*

Kievit komt als veldnaam tamelijk drequent voor. Zo vinden wij te Rijen in het jaar 1700 'de Kievits-horst', onder Teteringen in 1768 'de Kievit' en te Achtmaal in 1726 'het Kievitsven'.

Heel wat zeldzamer zijn vermeldingen van vogels als zwanen, Kwakken en Wulpen. Wilde Zwanen worden in de Baronie 'Denen' genoemd. Mogelijk treffen wij deze vogelnaam aan te Zundert, waar in het najaar 1513 sprake is van een sluis genaamd 'Denenspoye'. Maar het is niet uitgesloten dat Denen hier een familienaam is. Het gebied 'de Quacxkens' 1683, lag in de moerassige Oosterhoutsche Polder, een voormalig eldorado voor moerasvogels. Of het heiveld 'de Marelle' onder Galder genoemd is naar Marel, de Wulp, is niet zeker. Marel kan hier ook een variant zijn van morel, dat is zure kers.

Meeuwen kwamen vroeger waarschijnlijk niet zo vaak landinwaarts. Het 'Meeuwven' onder Achtmaal zal genoemd zijn naar de aldaar broedende Kokmeeuwen.

Over het voorkomen van Ooievaars is al behoorlijk veel geschreven. In alle dorpen in de Baronie zullen deze vogels gebroed hebben. Toch treffen

wij slechts enkele vermeldingen aan, namelijk te Zundert in 1488 'den Odevaersnest' en te Ginneken in 1630 'den Oeyeversnest'.

Kraaiachtigen.

Deze vogels zijn door de eeuwen heen fel vervolgd, vooral de Raaf en de Roek, maar ook Zwarte Kraaien en Eksters.

Enkel voorbeelden van het voorkomen van deze dieren in de Baronie:

den Ravensschot, Bavel, 1634
het Ravensbos, 1717, Chaam
den Kraeyakker, Rijsbergen, 1774
den Creyen Hovelken, Zundert, 1533 (Kraaien-
heuveltje)

Crayennest, Princenhage, 1440
den Exteracker, Princenhage, 1665

het Exterke, ook aldaar
De Broekhannik, Oosterhout (gewestelijk voor
Vlaamse Gaai).

Hoenderachtigen

In veldnamen komt men vaak het element haan tegen. Voor de interpretatie van dit element zijn verschillende verklaringen opgesteld. Het meest waarschijnlijk is dat wij te doen hebben met Korhoenders of met Patrijzen. De baltsplaatsen van Korhoenders zullen ongetwijfeld vroeger goed bekend zijn geweest. Men was immers gewend vroeg op te staan en kon dan de vogels gadeslaan. Dat er Korhoenders voorkwamen blijkt bijvoorbeeld uit de in 1520 opgestelde ordonnantie voor de waranden in het Land van Breda, waarin gesteld wordt dat de warandemeesters in de Baronie gerechtigd zijn om te jagen op 'pertrijzen, groot wilt, limongen, berchoenderen, diergelijckke' (Buijs, 1982) (Berkhoen=Korhoen).

Een veldnaam als hoenderakker kan ontstaan zijn door het feit dat daar bijvoorbeeld Patrijzen broedend waren aangetroffen, maar ook doordat zo'n akker belast was met een hoendercijns, dus met de verplichting jaarlijks een aantal kippen te leveren aan de grondheer.

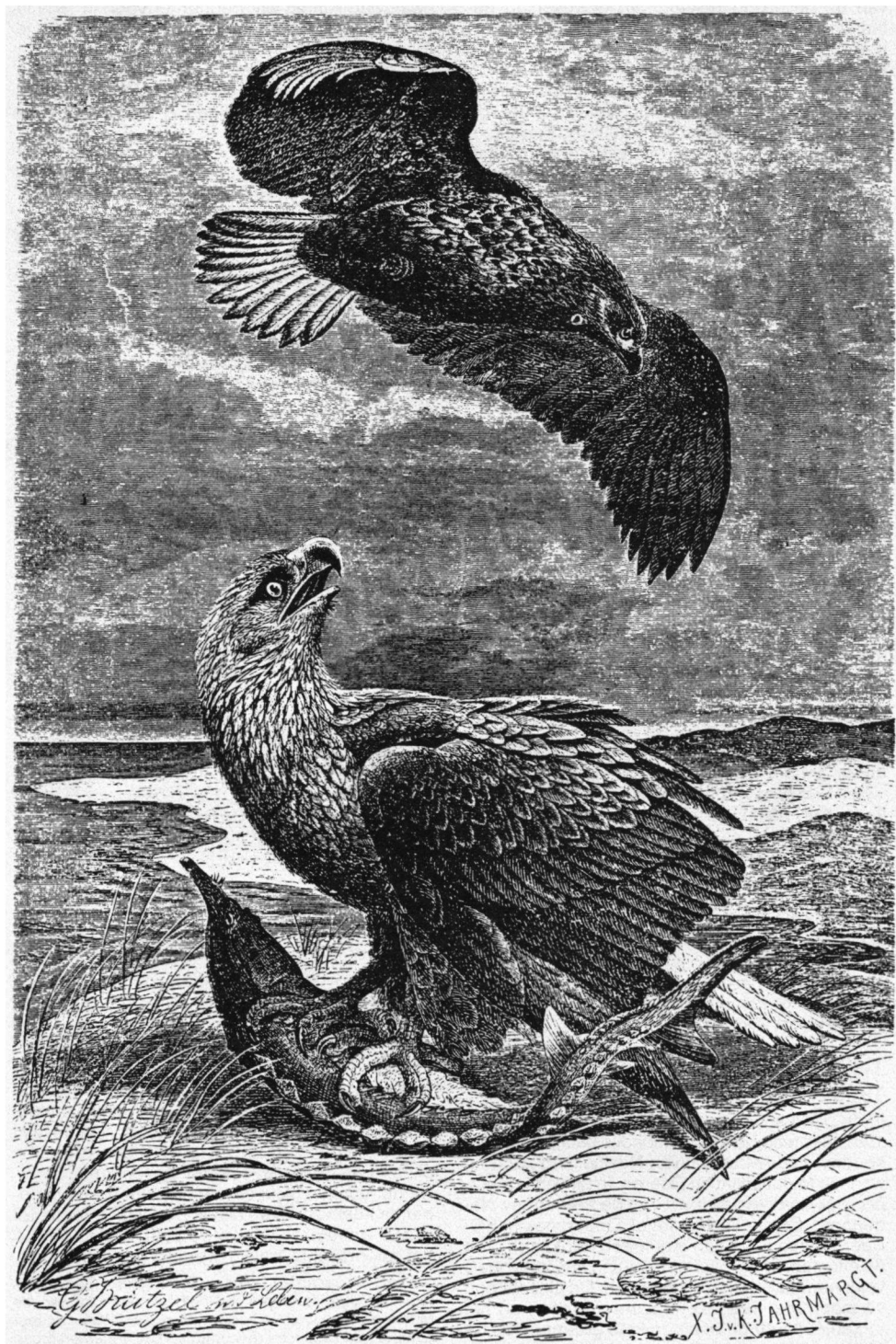
Enkele voorbeelden van haan- en hoendertoponiemen:

Haenlare, Oosterhout, 1308,
de Haneberge, Etten, 1326,
de Haen, een heiveld te Teteringen, 1634,
den Haenberch, Gilze, 1456,
den Haensbergh, Bavel, 1681,
den Hoenderacker, Teteringen, 1699,
den Hoenderacker, Heusdenhout, 1742,
den Hoenderacker, Den Hout, 1700
Kiekensheuvel, grenspaal te Zundert, 1684

Diversen

Namen van open gebieden, bijvoorbeeld heidevelden, zijn vrij vaak samengesteld met leeuwerik. Een boerderij onder Alpen, die reeds in het begin van de 13de eeuw bestond, heette 'de Leeuwerkeneik'. Een gebied aldaar komt in 1295 voor als 'Leverken Brake' (= Leeuwerikenbraak, dat is het ontgonnen land, waar leeuweriken voorkomen). Verder op veel dorpen 'de Leeuwerk' bijvoorbeeld als naam voor een heideveld te Zundert, 1752.

De Nachtegaal zal vroeger onder brede lagen



Zeearenden. Uit E.A. Brehm: Het leven der dieren. De vogels, tweede druk (zonder jaar), bladzijde 511.

van de bevolking bekend zijn geweest. In gebiedsnamen leeft deze vogel voort in bijvoorbeeld de naam 'de Nachtegalenpoel', 1528, te Alphen en 'de Nachtegaal' 1697 te Zundert.

Duiven werden gehouden in duifhuizen. Alleen boeren die een bepaald oppervlak onder de ploeg hadden, mochten zo'n duifhuis oprichten. De duiven zochten hun voedsel uiteraard vaak op andermans grond en waren bij de keuterboeren dus niet geliefd. Veldnamen met duif kunnen hun ontstaan danken aan het voorkomen van Houtduiven of tamme duiven. Duif kan ook een familienaam zijn. Enkele duif-toponiemen in de Baronie zijn:

lant geheyten dat Duyfhuys, Zundert, 1486
den Duyventoren, gebied bij het voormalige kasteel van Dongen,

den Duijvenbeemt, Chaam, 1730
het Duyveland, Baarle, 1677

den Duyvenboom, Rijsbergen, 1703

Huismussen waren evenmin als duiven geliefd bij de boeren. In verscheidene dorpen bestonden zogenaamde 'mussengilden' ter bestrijding van deze vogels (7). Onder Baarle vinden wij in 1544 'den Muschenacker', onder Galder in 1510 'Dmussenlant' en niet ver daar vandaan te Notsel onder Ginneken in 1746 'de Mussezelen' (sele=hut, tijdelijk verblijf, hier waarschijnlijk ironisch gebruikt).

Spreeuwen komen vrij weinig voor in veldnamen. Te Princenhage wordt in 1520 gesproken over de 'Spreeacker'.

■ Chr. Buiks, Roerdompstraat 46, 4901 AL Oosterhout.

LITTERATUUR:

Bont, A.P. (1969): Dialekt van Kempenland. Deel 3: Geografische namen. Assen, bladzijden 171-172.

Buiks, Jan & Christ Buiks (1984): Strijen en Dommelbergen, geschiedenis van een polderland. Uitgave van de Heemkundekring 'De Heerlijkheid Oosterhout', Oosterhout, bladzijde 25.

Buiks, Chr. (1982): Iets over de jacht in vroeger eeuwen. Mededelingenblad van 'De Heerlijkheid Oosterhout' 6 (2-3): 262.

Coomans de Ruiter, L. et al (1947): Beteekenis en etymologie van de wetenschappelijke namen der Nederlandsche vogels. Hilversum, bladzijde 73.

Gommers, J.W.A. (1925): Sint Gheertruydsbronne 2-2. Bergen op Zoom, bladzijde 56.

Mireaux, Emile (1979): Zo leefden de Grieken ten tijde van Homerus. Bladzijde 79.

Schönfeld, M. (1950): Veldnamen in Nederland. Amsterdam.

* De redactie wil nog verwijzen naar een artikel van S. Braaksma & M.F. Mörzer Bruyns (1957): Pleisterplaatsen van Kraanvogels *Grus grus L.*, in Nederland. Ardea 45 (3-4): 143-157 waarin veel toponiemen met betrekking tot de Kraanvogel worden vermeld.

Tellingen van stookolieslachtoffers 1982 - 1987

In de periode van januari 1983 tot en met maart 1987 zijn tellingen van stookolieslachtoffers gehouden op de stranden van Neeltje Jans, Schouwen, de Middelpaats en Goeree. In dit verslag worden ook de doelstellingen van de Werkgroep Nederlands Stookolieslachtoffer Onderzoek (NSO) weergegeven. Na een algemeen hoofdstuk over de effecten van olieverontreiniging van zeevogels volgt een artikel over alkachtigen. De alkachtigen vormden met 1896 exemplaren (22.6% van het totaal) één van de belangrijkste groepen van de op de onderzochte trajecten gevonden vogelsoorten. Naast olieverontreiniging verdienen ook andere vormen van verontreiniging de aandacht.

Zwaluwen komen wat frequenter voor: in 1609 te Princenhage 'den Swaluweacker' en in 1632 te Gilze een weiland genaamd 'de Swaluw'.

Ook de Koekoek vinden wij verscheidene malen: in 1677 te Roosendaal bijvoorbeeld, de Grooten en de Cleyne Coeckoek' en in 1697 te Etten 'de Koekoek'.

Ten slotte vermelden wij nog enkele namen met het algemene vogel. Vogelenzang treedt op verscheidene dorpen op als gebiedsnaam, bijvoorbeeld Ginneken. Men gaf met deze naam waarschijnlijk afgelegen, niet in cultuur gebrachte gronden aan, gebieden waar de vogels heer en meester waren. Te Rijen wordt in 1456 melding gemaakt van een stuk heide en land gelegen in de 'Vliegende Vennen' met de naam 'de Vogel'. Onder Princenhage komen wij in 1499 een stuk land tegen 'den Vogelpoel' en in de zelfde plaats in 1501 een weide bij de kerk genaamd 'd' Vogelschoetken'.

Voortgezet onderzoek zal ongetwijfeld nog verscheidene andere vogelsoorten opleveren. Hoe groter het onderzochte gebied, hoe groter de kans dat er 'nieuwe' soorten genoemd worden. Voor Kempenland leverde een onderzoek naar de nog 'levende' veldnamen de volgende vogelnamen op: Kievit, Buizerd, Kluter, Koekoek, Kulluut (Wulp) en Huib (=uil) en verder samenstellingen met: duif, gans, haan, hen, hoender, Kievit, klawier, kraai, kraan, Koekoek, leeuwerik, lijster, meeuw, mus, Raaf, snip, Spreeuw, uil, valk, Vink en zwaan. (Schönfeld 1950).

Eén van deze vormen van verontreiniging: die met fosfaten, staat thans erg in de belangstelling. In totaal werden over drie jaren 8293 stookolieslachtoffers gevonden over een lengte van 1248 kilometers. In 1987 werden 441 dode Scholteksters als winterslachtoffer gevonden.

Uit de tabellen blijkt dat de soorten die dicht onder de kust verblijven (zoals de Zwarte Zeeëend) in alle winters, in vrijwel de zelfde aantallen op het onderzochte traject werden aangetroffen.

S. Hart & F. Jachmann: Zee - Zeevogels - Zeeverontreiniging. Strandtellingen op Neeltje Jans, Schouwen, de Middelpaats en Goeree in de winters 1982/83 tot en met 1986/87. Verslagen en rapporten van de Vogelwerkgroep Duiveland, nummer 2. Nadere inlichtingen over dit verslag verkrijgbaar bij Simon Hart, Dijkstraat 10, 4322 AB Scharendijke, 01117-2065.